

Розділ Х

НЕКРОПОЛІСТИЧНІ ПАМ'ЯТКИ

УДК 94(477.64)

М.П. ЖУКОВСЬКИЙ

Доля могили І.Д. Сірка

Досліджується біографія видатного українського військово-політичного діяча, кошового отамана Запорозької Січі Івана Сірка та доля його поховання. Фіксується сучасний стан могили Івана Сірка як пам'ятки культурної спадщини, перспективи її збереження та використання.

Ключові слова: Іван Сірко, Запорізька Січ, поховання, могила, пам'ятка культурної спадщини.

Видатний полководець Війська Запорозького Низового Іван Дмитрович Сірко (початок XVII ст. – 1680 р.) добре відомий в історії України із літописів [2, с. 261, 266; 3, с. 24–45, 52, 74, 84, 87, 88, 145, 169, 170, 172, 179, 180, 183, 184, 186, 188–196, 201–203, 224, 238, 246–248, 250, 255, 260, 263, 265–267, 290, 391; 12, с. 82, 95–97, 100, 102, 104, 109, 111, 116, 121, 133, 134] і численних документів козацької доби [15, с. 3–80]. Переможець у десятках походів і битвах із татарами, турками, поляками тощо, він ще за життя був людиною-легендою, улюбленим образом українського народного епосу.

Першим, хто детально показав життєвий шлях І.Д. Сірка – відповідно до обсягу відомих на той час історичних джерел – був Дмитро Іванович Яворницький (1855–1940). Його праця «Іван Дмитриевич Сирко – славный кошевой атаман Войска Запорожского низовых казаков», видана у 1894 р., не втратила своєї наукової актуальності до сьогодні, залишаючись класичною працею з українського козакознавства [29, с. 335–443]. Також Д.І. Яворницький відтворив військово-політичну діяльність кошового отамана І.Д. Сірка в «Історії запорозьких козаків» [30, с. 165, 188, 226–238, 253–272, 275, 279, 280, 282, 296–298, 302–304, 307–313, 315, 317, 319, 322–333, 339–343, 345–380, 383–389, 392–405, 407–429, 432–441, 454, 481, 485–487].

У радянський час постать Івана Сірка в історії козацької України показували фрагментарно і лише відповідно до вимог комуністичної ідеології щодо місця українського козацтва в минулому України. Тільки в останні роки існування СРСР та перші десятиліття незалежної України, коли могила І.Д. Сірка стала місцем Всеукраїнських урочистих заходів представників українського національно-визвольного руху, а в історичну науку прийшло «козацьке відродження», справи І.Д. Сірка стали одним із головних об'єктів дослідження українських істориків. Серед останніх

Могила І.Д. Сірка. Кінець XIX ст.

найбільш змістовними є праці О.М. Апанович [1, с. 191–206], О.І. Гуржія [5, с. 260–264], В.А. Маслійчука [13, с. 1–72; 14, с. 1–76], Ю.А. Мищика [15, с. 1–82; 16, с. 1–44], І. Саратова [25, с. 1–112], Г. Сергієнка [26, с. 1, 3–5], Д.Т. Федоренка [27, с. 1–144], А.Г. Чувардинського [28, с. 1–270]. В нікопольському краєзнавстві постать І.Д. Сірка є однією з найголовніших тем науково-популяризаційної роботи [4, с. 3–36; 9, с. 1–32].

Виданням, що є рівним праці Д.І. Яворницького про кошового І.Д. Сірка, на сьогодні є монографія Ю.А. Мищика «Іван Сірко», в якій автор, спираючись на широке коло даних, знайдених протягом 30 років в архівах України, Росії, Польщі, Німеччини, а також на свої попередні роботи, наукові праці інших істориків, – показав якомога повніше життя і діяльність видатного отамана [17, с. 1–160].

І.Д. Сірко був видатним державним і військовим діячем козацької України у 50–70-х роках XVII ст. Місце і дата його народження невідомі. За однією з версій він походив із родини української православної шляхти Поділля, народився на початку XVII ст. Дитячі та юнацькі роки Івана Сірка пройшли в добу безкі-

нечних війн козаків із турками й татарами, які чинили напади на українські землі, а також із польською шляхтою, яка гнобила українців та їх православну віру. Ймовірно, що дужий і хоробрий юнак подався на Запорозьку Січ, яка на той час розташовувалася на о. Базавлук на Чортомлицькому Дніприщі в плавнях (приблизно 1,2–2 км від місця розташування сучасного с. Капулівка Нікопольського району Дніпропетровської обл. У середині 1950-х років цей січовий острів поглинуло Каховське водосховище). І.Д. Сірко в листі до московського царя Олексія Михайловича згадував, що він брав участь разом із Богданом Хмельницьким у морських походах запорозьких козаків проти турок у 1629 р.

Завдяки пошукам харківського дослідника В. Маслійчука відомо, що в першій половині 1640-х років Іван Сірко був на царській службі в м. Усерд на Белгородській оборонній смузі черкаським отаманом української залоги. Під його керівництвом зводився «Ольшанський острог» (пізніше м. Ольшанськ). У чолобитній царю Олексію Михайловичу він прохав жалування за промисел над татарами на Дону під Азовом [13, с. 28]. В останні роки серед істориків України виникла дискусія, чи брав він участь у бойових діях на території Франції на запрошення її уряду проти Іспанії в 1646 р., коли 2000 українських козаків у складі війська принца Конде штурмом взяли неприступну фортецю Дюнкерк на березу Ла-Маншу.

І.Д. Сірко – учасник національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст., зокрема брав участь у битві з поляками під Жванцем у 1653 р. Після смерті гетьмана Богдана Хмельницького він брав участь у боротьбі проти його наступника гетьмана Івана Виговського. Під час Конотопської битви у червні 1659 р. Іван Сірко на чолі запорожців, що були проти влади гетьмана України, здійснив похід на Крим, змусивши там самим татар, що були у війську І. Виговського, терміново повертатися до Криму. В 1659 р. І.Д. Сірко був також й калницьким полковником (ймовірно за місцем народження на Поділлі). Він брав участь у Переяславській раді 1659 р., коли гетьманом Війська Запорозького був обраний Юрій Хмельницький. Треба зазначити, що І.Д. Сірко не приймає спочатку ухвали Переяславської ради 1654 р. щодо підданства московському царю, пов'язавши після цього свою долю із Запорожжям.

І.Д. Сірко неодноразово обирався кошовим отаманом Чортомлицької Запорозької Січі – в 1659, 1660, 1663, 1668, 1673, 1674, 1675, 1676, 1677, 1678, 1679, 1680 роках до дня своєї смерті 1 серпня 1680 р. Козацький літописець Самовидець тоді занотував: «А на Запорожжю кошовий отаман Сірко, ватаг сильний помер» [12, с. 134]. Це була непоправна втрата для запорозьких козаків.

І.Д. Сірко був організатором і керівником більше 50 походів і битв проти турок, татар, поляків, які суттєво вплинули на перебіг воєнно-політичної

боротьби у Східній Європі між Московським царством, Річчю Посполитою, Кримським ханством і Турецькою імперією, особливо за їх панування над Україною [9, с. 5–12]. На підтвердження цього можна навести кілька прикладів.

Так, у 1663–1664 роках І.Д. Сірко двічі здійснив погром Перекопських укріплень татар і їх військ, вирушивши потім у гли-

Загальний вигляд могили І.Д. Сірка і парку біля неї (с. Капулівка. 1950-ті роки)

бокий рейд до Придністров'я, де розгромив чимало турецьких поселень, навівши панічний жах на турок і татар. Через це польський король Ян-Казимир, що готував похід проти козаків Лівобережної України, так і не дочекався від татар військової допомоги, що значно ослабило його дії. Намагаючись добитися прихильності кошового отамана запорожців, польський король послав йому 300 золотих талерів і золотий ланцюг. Але І.Д. Сірко не спокусився на них, не припинив дії проти поляків, навпаки – провів широкомасштабні бойові дії проти них на Брацлавщині та Уманщині, що привели до падіння влади польської шляхти від Дніпра до Дністра [9, с. 5-6].

Але підписання московським царем та королем Речі Посполитої Андрусівського перемир'я у січні 1667 р. звело нанівець успіхи запорожців. Більше того, Чортомлицька Січ та її землі потрапили під подвійну владу цих монархів [9, с. 7].

У зв'язку з установами російсько-польського протекторату над Запорозькою Січчю за Андрусівським перемир'ям, у містечку Іллінці на Уманщині у жовтні 1671 р. відбулася зустріч кошового отамана І.Д. Сірка, правобережного гетьмана М. Ханенка та його найближчого оточення з коронним гетьманом Яном Собеським (майбутнім королем Речі Посполитої) та польним гетьманом Д. Вишневецьким. Представники Війська Запорозького низового присягнули бути у військовому союзі з Польщею, а польські гетьмани присягнули їм не порушувати козацькі привілеї та вольності.

Через деякий час об'єднаний запорозько-польський загін на чолі з І.Д. Сірком біля містечка Іллінці прийняв бій з татарською ордою, під час якого було знищено близько 2000 татар. Такими ж успішними були дії І.Д. Сірка у Валахії, Білгородчині та Північній Таврії [17, с. 68–72].

Навесні 1672 р., скориставшись перебуванням І.Д. Сірка на Полтавщині, полтавський полковник Ф. Жученко арештував його й відправив під охороною до Москви. Цар засудив його «за измену» до вічного заслання в Сибір у м. Тобольськ. Але внаслідок заступництва Війська Запорозького Низового, польського короля Я. Собеського, який із жахом очікував наступ 200-тисячної турецько-татарської армії, І.Д. Сірко був звільнений із заслання. Він єдиний з усіх українських гетьманів й отаманів, який повернувся із Сибіру на Січ. Тут він продовжив свою активну бойову діяльність проти турок і татар. Тільки в 1673 р. він здійснив походи на Іслам-Кермен, Очаків, Крим, Валахію, Білгородчину. І потім щорічно здійснював проти Кримського ханства кілька походів. Його перемоги над татарами, наводячи жах, змусили назвати І.Д. Сірка «урус-шайтаном», порівнюючи з легендарним полководцем Тамерланом [9, с. 9–10].

За описом сучасників, Іван Сірко був справжнім запорожцем: розважливим і мудрим, демократичним і аскетичним; жив із козаками в одному курені, був у одних лавах під час бою, де зазнав численних поранень. І.Д. Сірко був із побратимами і в радості, і в горі, за одним столом зі своїми знаменитими чарками, що потім багато років як реліквії зберігалися в січовій церкві Покрови Божої Матері [9, с. 22; 29, с. 338–340].

У 1675 р. завдяки заступництву І.Д. Сірка було врятоване життя Івану Мазепі – натоді генерального старшини правобережного гетьмана Петра Дорошенка, з яким Запорозька Січ була у стані війни [29, с. 376–377].

Ставши героєм народних дум, легенд і переказів, ще за своє життя він набув слави суворого месника зрадників України. Коли під час повернення з походу на Крим у 1675 р., він довідався, що частина звільнених ним християн не хоче повертатися в Україну, оскільки вони вже побусурманилися, то І.С. Сірко наказав козакам усіх їх винищити у Чорній долині. Прийшовши на місце побоїща, він подякував козакам за виконаний наказ і сказав, стоячи серед трупів загиблих: «Пробачте нас, браття, а самі спіть до Страшного Суду Господнього, замість того, щоб розмножуватися в Криму між бусурманами на наші християнські голови і на свою вічну без хрещення погибель» [29, с. 399].

Причину цього можна зрозуміти, коли згадати незчисленні напади мусульман-людоловів на Україну і що перед тим на новий 1675 рік 15 тис. турецьких яничар і татар, серед яких були потурнаки, напали раптово на Січ, але зустріли жорсткий опір і практично всі були винищені.

Останні роки свого життя І.Д. Сірко брав участь у боротьбі проти навали турецько-татарської армії на Чигирин у 1677–1678 роках. Особливо успішним був напад запорожців на чолі з кошовим отаманом у Дніпровському лимані на флотилію турецьких кораблів з хлібними запасами для турецької армії.

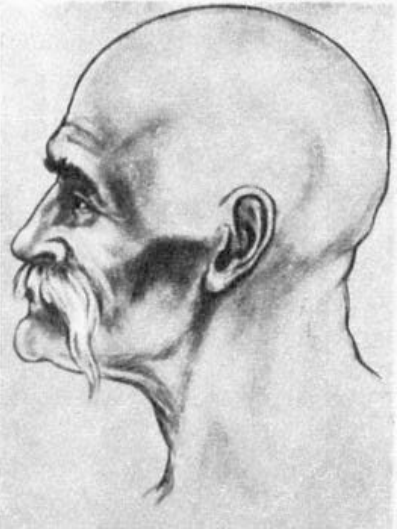
Потопивши кораблі й забравши трофеї, Іван Сірко вирушив на Буг до головної турецької переправи. Розгромивши турецьку заставу та спаливши міст, козаки перебили чимало турків у обозах і звільнили з полону багатьох християнських невільників. Дії Івана Сірка змусили татарське військо терміново відступити з Чигирин в Крим [9, с. 12].

1 серпня 1680 р. Кошовий отаман Іван Сірко помер у віці 75–76 років на пасіці Грушівка (на схід від о. Томаківка). Його тіло на козацькій чайці перевезено до Запорозької Січі. Наступного дня козаки поховали І.Д. Сірка на військовому цвинтарі Чортомлицької Січі «з превеликою гарматною й мушкетною стрільбою і з великим жалем всього низового війська ... Висипали над ним значну могилу і поставили на ній кам'яного хреста із належним описом його імені і справ» [3, с. 265–266].

У травні 1709 р. російські війська штурмом взяли й зруйнували Чортомлицьку Січ. Уцілілі від полону та загинілі запорожці розкопали могилу І.Д.Сірка та вивезли його останки у Пониззя Дніпра. За народним переказом, їх переховували в похідній церкві Війська Запорозького Низового [9, с. 12].

У 1734 р. запорозькі козаки повернулися під протекторат Російської імперії, і, заснувавши Нову Січ на р. Підпільній, перепоховали останки І.Сірка на колишньому цвинтарі Чортомлицької Січі. На вершині могили, яка відрізнялася своїми більшими розмірами від інших могил запорожців, була встановлена вапнякова плита з епітафією «Року Божого 1680 мая 4 преставися раб Бож Иоань Серько Дмитрович атаман кошовий Воска Запорозкого за его ц[арської] п[ресвітлої] в[еличності] Феодора Алексеви́ча Пам'ят праведного со похвалами» [29, с. 433].

Могилу І.Д. Сірка, яка опинилася на подвір'ї селянина Мазая у с. Капулівка відвідали в 1827 р. український письменник Олекса Стороженко, в 1845 р. – російський історик Аполлінарій Скальковський, у 1857 р. – етнограф Олександр Афанасьєв-Чужбинський, у 1872 р. – протоієрей Нікопольської Свято-Покровської церкви, кореспондент Одеського товариства історії та старожитностей Іоанн Карелін (який першим описав надгробний камінь з епіта-

Іван Сірко 1680 р. Графічна реконструкція кандидата біологічних наук Лебединської Г.В.

фією), у 1873 р. – український історик Микола Костомаров, кожний із яких залишив власні описові спостереження та висновки про неї. В 1880 р. могилу І.Д. Сірка відвідав художник Ілля Рєпін, який зробив її перший малюнок. У подальшому видатний митець довгі роки провів над картиною «Запорожці» з образом І.Д. Сірка, яку завершив у 1894 р. [9, с. 13].

У 1882 р., під час наукових пошуків запорозьких пам'яток, її відвідав молодий історик Дмитро Яворницький, який у наступні роки натхненно працював над життєписом І.Д. Сірка. Вже перебуваючи на посаді директора Катеринославського обласного історичного музею ім. О. Поля, Д.І. Яворницький за підтримки земських органів самоврядування викупив ділянку землі, де була розташована могила І.Д. Сірка для будівництва музею присвяченого Запорозькому козацтву [9, с. 13–14].

Однак революційні події 1917–1921 років не дали завершити цей проект. Надалі могила І.Д. Сірка була під негласною забороною комуністично-радянської влади, яка розглядала її як місце ймовірних зустрічей українських націоналістів [1, с. 201].

Тільки під час німецької окупації Нікопольська організація «Просвіта» провела благоустрій території навколо могили І.Д. Сірка і створила навколо неї невеликий парк, який зберігся після того, як німецькі війська покинули Нікопольщину під час бойових дій з Червоною армією взимку 1943–1944 р. [9, с. 14].

У зв'язку з ініційованим ЦК КППС святкуванням 300-річчя возз'єднання України та Росії, місцеві партійні й радянські органи взяли під свій контроль могилу І.Д. Сірка, до якої почали організовувати екскурсії учнів шкіл. У 1956 р. на території парку було встановлено пілон із пам'ятною дошкою, присвяченою (вперше в Україні!) Запорозькій Січі та погруддя І.Д. Сірка (за образом отамана з картини І.Ю. Рєпіна «Запорожці») [9, с. 14].

У першій половині 1960-х років у партійно-радянських органах та Інституті історії АН УРСР обговорювалося питання про визначення статусу могили І.Д. Сірка та ймовірного її місця розташування. Рубіжним етапом було її взяття згідно до Постанови Ради Міністрів УРСР від 21 липня 1965 р. № 711 на державний облік і під охорону як пам'ятки історії та культури республіканського значення [9, с. 14].

Набагато складнішим виявилось питання щодо перебування могили І.Д. Сірка в с. Капулівка або в іншому місці. Відповідальні працівники Запорізького обласного управління культури на чолі із заступником голови Запорізького облвиконкому М. Киценком прагнули перенести останки І.Д. Сірка на територію Державного історико-культурного заповідника «Хортиця» в м. Запоріжжя. Але представники заповідника під час їх приїз-

ду в с. Капулівку зустріли спротив місцевого населення, а в Нікополі – негативну до них позицію голови Нікопольського райвиконкому М. Ольшевського [10, с. 132–134].

Керівництво партійно-радянських органів Нікопольського району під приводом збереження пам'ятки республіканського значення «Могила І.Д.Сірка» від руйнації водами Каховського водосховища, розглядало варіанти її перенесення в центр с. Капулівки або в м. Нікополь. Але з причин, які наразі невідомі, під впливом представників Дніпропетровського облвиконкому було прийняте рішення перенести могилу І.Д. Сірка із с. Капулівки за 1100 м на північ від неї та за 50 м від дороги Нікополь-Капулівка – до підніжжя кургану доби бронзи «Сторожова (Бабина) могила» [11, с. 9–10].

Висловимо припущення, що дане рішення було прийняте не без впливу представників радянських органів держбезпеки, які мали в своєму розпорядженні інформацію, що організатори заснування парку біля могили І.Д. Сірка та її впорядкування в 1942 р. Уляна Тимченко та Федір Вовк, були в цей час провідними діячами ОУН(б) в еміграції. В добу «шестидесятництва» вони могли шукати через своїх представників виходи на Нікопольщину для проведення активних дій національно-виховного значення серед її населення, насамперед – мешканців села¹.

23–24 листопада 1967 р. археолог Дніпропетровського історичного музею ім. І.Д. Яворницького Л.П. Крилова провела розкопки могили І.Д. Сірка. Більша частина останків І.Д.Сірка була перепохована у новій труні у вищезазначеному місці. Проте череп, 8 кісток, муміфікований мозок (наука не може пояснити цей унікальний факт) та пасмо волосся були таємно вивезені до Дніпропетровська [11, с. 4–6].

Кошовий отаман Іван Сірко у віці 50-60 років. Антропологічна реконструкція. Автор Лебединська Г.В.

¹ «Тимченко» було псевдонімом У. Целевич – таємного керівника Нікопольського відділку похідної групи ОУН(б) – Південь (Рух С. Бандери). Ф. Вовк – був директором СШ № 9 м. Нікополя до війни, під час німецької окупації – районний агроном, тереновий провідник Нікопольської ОУН(б). У повоєнний час був третім віце-президентом УГВР, Член Головного Проводу ОУН(б). Сторож парку та могили І.Д. Сірка капулянин Г. Рубан за участь у боротьбі з радянськими партизанами був засуджений у 1944 р. на 10 років концтаборів, із яких не повернувся.

Згодом на вершині кургану встановили погруддя І.Д. Сірку та створили паркову зону. Керівництво Нікопольського району не виключало можливість виділення до 4 га землі під організацію навколо могили І.Д. Сірка заповідника, присвяченого запорозькому козацтву [9, с. 15].

Але політична кон'юнктура в радянській Україні різко змінилася при ротації її комуністичного лідера П.Ю. Шелеста до Москви, після якого посаду першого секретаря ЦК КПУ посів В.В. Щербицький. Про увічнення пам'яті про запорозьке козацтво прийшлося забути і в м. Запоріжжя, коли музей запорозького козацтва реорганізували в музей історії міста; і на Нікопольщині, де ідея заповідника біля могили І.Д. Сірка була забута. Проте, пам'ять про кошового отамана, могила якого поміняла лише місце розташування, як і раніше, забуттю не підлягала.

У 1970 р. кандидат біологічних наук Г.В. Лебединська здійснила антропологічну реконструкцію черепа, який було передано в листопаді 1967 р. в Інститут етнографії АН СРСР [9, с. 15].

У 1975 р. старший науковий співробітник Нікопольського краєзнавчого музею Н.О. Плетньова складає паспорт пам'ятки історії та культури «Могила І.Д. Сірка» [20, с. 1–5]. У 1980 р. за дорученням Дніпропетровського облвиконкому представники Нікопольського райвиконкому організували заміну погруддя І.Д. Сірка, створене за образом із картини І.Ю. Рєпіна на нове, виготовлене за антропологічною реконструкцією Г.В. Лебединської [9, с. 15]. Автори погруддя: скульптор-художник В.Д. Шконда, архітектор В.Д. Чехович [6, с. 8].

Часи перебудови в останні роки існування СРСР різко змінили формальний статус пам'ятки та культури республіканського значення «Могила І.Д. Сірка» та туристично-екскурсійного об'єкту на місце активних дій представників українського національно-визвольного руху. 7 листопада 1988 р. група мешканців м. Орджонікідзе на чолі з А.П. Носенко підняли на могилі І.Д. Сірка синьо-жовтий прапор. У липні 1989 р. могилу відвідала наукова експедиція «Запорозька Січ: Зруйноване та уціліле» журналу «Пам'ятки України» на чолі з кандидатом історичних наук Оленою Апанович, яка розповіла всій українській громадськості про стан могили І.Д.Сірка та проблеми її збереження. У вересні 1989 р. Нікопольське товариство української мови м. Нікополя та Нікопольського району провело вперше біля могили І.Д.Сірка посвяту дитячих козацьких загонів, а наступного року 13 травня – урочисті збори його активістів, які біля неї прийняли звернення до Верховної Ради УРСР та Кабінету Міністрів УРСР створити тут історико-культурну заповідну територію. 3–5 серпня 1990 р. біля могили І.Д. Сірка відбулося Всеукраїнське свято урочистого відзначення 500-річчя українського козацтва й ушанування пам'яті І.Д. Сірка в зв'язку з 310-ю річницею від дня його смерті, що стали одним із символів національно-культурного

та державного відродження України [9, с. 15–16].

І.Д. Сірко – один із найулюбленіших козацьких героїв, який назавжди є в пам'яті українського народу [24, с.113–119]. Образ І.Сірка, прізвище якого означає «Вовк», висвітлюється не тільки в козацьких літописах, у подальшій науковій літературі, але й у художніх творах українських письменників В. Малика, Ю. Мушкетика, В. Кулаковського тощо.

Могила І.Д. Сірка. 2010 р.

У 1990 р. завідувач відділом антропології Інституту Археології АН УРСР, кандидат історичних наук С. Сегада привіз череп І.Д. Сірка з Москви до Києва, звідти його передано до Дніпропетровська, а потім до Нікопольського райвиконкому [9, с. 15]. Але обіцянка його керівництва допоховати у могилі не була виконана ні в 1990 р., ні в наступні роки.

5 серпня 1997 р. Нікопольська районна рада ухвалила передати череп І.Д. Сірка із Нікопольського райвиконкому до Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького. Обговорення цього питання в місцевій, а потім у республіканській пресі не могло не викликати негативної реакції представників української громадськості [9, с. 16]. Ось чому Нікопольська міська науково-практична конференція «Початок Хмельниччини», присвячена 350-річчю початку Визвольної війни українського народу середини XVII століття, доручила Нікопольському державному краєзнавчому музею порушити клопотання перед вищими і місцевими органами влади України про створення компетентної комісії для ідентифікації черепа І.Д. Сірка і пов'язаних з цим заходів [9, с. 16].

28 червня 1999 р. нарада відповідальних працівників управління культури Дніпропетровської облдержадміністрації та музейних фахівців ДДІМ і НДКМ на підставі вивчених супровідних документів і візуального огляду черепа, що знаходився на збереженні в ДДІМ, визнала його ідентичним вилученому з могили І.Д. Сірка у листопаді 1967 р. й переданого в Москву на антропологічну реконструкцію та повернутого в Україну в 1990 р. Вищезгадана нарада запропонувала органам влади провести його допоховання [9, с. 17].

За дорученням Кабінету Міністрів України Міністерство культури і мистецтв України 22 червня 2000 р. узгодило клопотання Дніпропетровської облдержадміністрації щодо допоховання черепа І.Д. Сірка, що стало підста-

вою для прийняття організаційних документів щодо проведенню ритуалу дозахоронення та реконструкції меморіального комплексу [9, с. 17].

Археологічна експедиція Дніпропетровського держуніверситету під керівництвом кандидата історичних наук В.А. Ромашка провела розкопки могили І.Д. Сірка і вилучила його останки. Привезені з Дніпропетровська череп І.Д. Сірка та решта останків, що зберігалися до цього часу на кафедрі судово-медичної експертизи Дніпропетровської медичної академії, були нарешті воз'єднані, а чужий череп вилучено [23, с. 250–252]. 21 серпня 2000 р. відбулася багаточисельна скорботна церемонія перепоховання останків І.Д. Сірка [7, с. 25].

Керівництво Нікопольської райдержадміністрації тричі (у 1998, 2000, 2005 р.) видавало розпорядження щодо облаштування та розвитку меморіального комплексу «Могила кошового отамана І.Д. Сірка», проте їх реалізація не відбулася [9, с. 17–19].

Розроблені протягом цього часу ініціативні дизайн-проекти та бізнес-проекти не враховували реалії діючого законодавства, насамперед пам'яткоохоронного та земельного, які, до того ж, постійно змінювалися.

Надання могилі І.Д. Сірка статусу пам'ятки національного значення в незалежній Україні відбулося за наказом Міністерства культури і мистецтв України від 21 вересня 1999 р. № 579 [18, с. 19]. 23 травня 2008 р. XV сесія Дніпропетровської обласної ради V скликання прийняла рішення №413-15/ V «Про програму розвитку Українського козацтва в Дніпропетровській області на 2008-2012 рр.», одним із завдань якої було визначення охоронних зон могили І.Д. Сірка.

Постанова Кабінету Міністрів України «Про занесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» від 03 вересня 2009 р. № 928, до якого було внесено могилу І.Д. Сірка, стала останнім нормативно-правовим актом вищого рівня в українській державі, що був підставою для проведення пам'ятко-охоронних досліджень для органів влади Нікопольського району. [22].

Пам'ятка національного значення № 040010-Н – Могила І.Д. Сірка та пам'ятка археології місцевого значення № 3383 – курган II тис. до н.е. за обліковими даними паспорта 2.4.(4.1)583-2.4.9 (1975 р.), знаходяться – «Дніпропетровська область, Нікопольський район, Покровська сільрада, с. Капулівка, за 1,3 км на північ від села» [8, 44].

За схематичним Генпланом паспорта Міністерства культури України на пам'ятку історії «Могила І.Д.Сірка» її територія визначена розмірами $94 \times 115 \text{ м} = 10810 \text{ м}^2$ (1,081 га). Фактично (разом із ділянкою південніше, де був розташований вітряк XIX ст., спалений сучасними вандалами у 1993 р.) за вимірами, які провела археологічна експедиція Нікопольського державно-

го краєзнавчого музею в 2004 та 2006 р. за даними Нікопольського земельного відділу Держкомзему України складає 1,0399 га.

Безпосередньо могила І.Д. Сірка знаходиться за 50 м від шосе Капулівка – Нікополь, біля підніжжя кургану (№ 3383). Його розміри: висота – 6,0 м, діаметр – 60,0 м, площа – 2826,0 м². Довжина межі території кургану – 188,4 м. Курган називався «Сторожова Могила», оскільки в часи запорозького козацтва з його вершини велося спостереження за віддаленими підходами до Базавлуцької Січі (1594–1638 роки), Микитинської Січі (1639–1652 роки), Чортомлицької Січі (1652–1709 роки).

Надгробний камінь з епітафією на могилі І.Д. Сірка. Лицьова сторона. 2011 р.

Курган «Сторожова Могила» має задерновану поверхню за винятком вершини, місця сходинок, могили І.Д. Сірка та кільцевої доріжки. Пола кургану розорана зі східної сторони внаслідок інтенсивних сільськогосподарських робіт.

Пам'ятка «Могила І.Д. Сірка» має такі складові частини:

1. Могила І.Д. Сірка з розмірами наземної частини 1,10×2,03×4,09 м, яку укріплено по контуру гранітними плитами. Її площа – 8,3 м², довжина по периметру – 12,24 м;

2. Надгробна плита XVIII ст. з вапняку напівовальної форми, що перевезена зі старої могили І.Д. Сірка; розташована зі східної сторони сучасної могили;

3. Постамент 2,3×1,45×1,12 м із чавунним погруддям І.Д. Сірка (1,34×1,40×1,60 м) на майданчику на вершині кургану (7,60×7,60 м = 57,56 м²).

Від шосе Нікополь–Капулівка до могили І.Д. Сірка веде алея шириною 5,90 м, а від неї – по обидві сторони від могили – сходинки, що з'єднуються у майданчик за надгробним каменем з епітафією. Від нього йдуть сходинки до вершини кургану, де знаходиться постамент із погруддям І.Д. Сірка. Загальна площа сходинок, майданчика і могили – 51,0 м². Доріжка навколо насипу кургану розташована на його полі, 2,0 м завширшки.

Обабіч алеї, що веде до могили І.Д. Сірка, та навколо кургану № 3383 (до його середини) знаходиться парк (дерева, кущі, задернована поверхня) – 70,0×67,0 м. Його огорожено металевим парканом висотою 1,5 м з північної,

південної та західної сторони (за винятком вищезгаданої алеї). На північ, схід та південь від кургану – оранка.

Праворуч від алеї на відстані 10 м – збудована в листопаді-грудні 2009 р. дерев'яна одnobанна православна каплиця розмірами (5,0×5,0×12 м).

Ліворуч від алеї на відстані 12 м – збудована в листопаді-грудні 2009 р. дерев'яна сторожова вежа (5,0×5,0×10,0 м). Огляд каплиці та сторожової вежі показав, що в дерев'яних конструкціях розпочалися деструктивні процеси, які можуть призвести до аварійного стану споруд.

У північно-західному куті паркової зони встановлено одноповерхову будівлю для сторожів могили І.Д. Сірка (3×2 м), та будки для великих собак. На західній стороні від паркової зони розташована автостоянка розмірами (150×15 м).

З південної сторони від парку знаходиться майданчик розмірами 45,0×42,0 м, де передбачалося в 1970-ті роки збудувати етнографічний музей.

Північну сторону вищезгаданого майданчика задерновано. На ній встановлено у 2008 р. флагшток із Державним Прапором України згідно розпорядження Президента України на честь підняття 7 листопада 1988 р. групою мешканців м. Орджонікідзе синьо-жовтого прапора як символу відновлення українського національного руху.

У південній частині вкрита відсівом відокремлена бордюрами ділянка (17,0×15,0 м). Тут знаходиться кам'яний фундамент вітряка висотою 1,7 м, діаметром 3,4 м. Вітряк, перенесений на це місце у 1968 р., було спалено хуліганями в 1993 р. За 8 м від нього на захід встановлено бетонний стовп 0,7×0,28×0,25 м із чавунною дошкою, що містить напис: «Українська РСР. Пам'ятка археології. Курган». Візуальне обстеження показало, що вищезгаданий майданчик займає центральну частину зруйнованого будівельними роботами насипу кургану. Його розміри: діаметр – 30 м, висота – 0,3-0,4 м, площа – 706,5 м², довжина межі території кургану – 94,2 мп. Центр кургану – середина лінії між фундаментом млина та стовпчиком з табличкою [8, 44–46].

На проведення позапланового завдання археологічної розвідки на схід від пам'ятки історії та культури національного значення «Могила І.Д.Сірка» Інститут археології НАН України видав «Відкритий лист на право проведення наукового дослідження археологічної спадщини» від 04 жовтня 2011 р. №416/00344 (ф.г) на ім'я М.П. Жуковського. Він був зареєстрований директором Дніпропетровського обласного центру охорони історико-культурних цінностей Л.М. Голубчик 17 листопада 2011 р. Згідно заявки ДООІКЦ Міністерство культури України видало «Дозвіл на проведення археологічних розвідок» на вищезгаданій території від 3 листопада 2011 р. №335/22/51-11 на ім'я М.П. Жуковського, що був зареєстрований Управлінням культури і туризму Дніпропетровської

обласної державної адміністрації 18 листопада 2011 р.

Під час проведення археологічної розвідки методом шурфування на території в 33,8 га на схід від могили І.Д. Сірка було закладено 5 шурфів розмірами 4×1 м з орієнтацією північ-південь і на глибину до материкової глини. На глибині 0,25–0,35 м від рівня поверхні в заповненні шурфу № 4 було виявлено фрагментований горщик катакомбної культури II тис. до н.е. Його розміри: висота – 0,113 м, діаметр горла – 0,135 м, висота горла горщика – 0,02 м, діаметр тулуба – 0,16 м, діаметр дна – 0,085 м, товщина стінки горщика – 0,005–0,006 м. Він є типовим зразком

кераміки вищезгаданого періоду – округлобокий, присадкуватих пропорцій, з широким горлом тощо. Слідів поховальних споруд в шурфі № 4 не виявлено.

У цілому, археологічне шурфування показало відсутність на території на схід від могили І.Д. Сірка археологічного культурного шару, що є невід’ємним атрибутом давніх поселень, а також відсутності стародавніх ґрунтових та підґрунних поховальних конструкцій на місці закладання шурфів.

Матеріали археологічних досліджень було використано ПП «Ареал-центр» під керівництвом головного архітектора В.В. Житнікова для складання охоронних зон пам’ятки «Могила І.Д. Сірка». Ця робота проводилася за фінансової підтримки депутата Дніпропетровської обласної ради, генерального директора НВЦ «Трубосталь» О.І. Фельдмана, який є співзасновником Благодійного фонду «Славетна Січ».

6 квітня 2012 р. обласна консультативна рада з питань охорони пам’яток археології, історії, монументального мистецтва та науки і техніки Управління культури і туризму Дніпропетровської обласної державної адміністрації розглянула проект комплексних зон охорони пам’ятки історії національного значення «Могила кошового отамана Івана Сірка» (охоронний № 040010-Н) та пам’ятки археології місцевого значення – кургану (охоронний № 3383).

Вищезгаданий проект було рекомендовано згаданому консультативною радою до погодження обласним управлінням культури Дніпропетровської облас-

Надгробний камінь з епітафією на могилі І.Д. Сірка. Зворотна сторона. 2011 р.

ної державної адміністрації. Узгоджений його начальником Н.Г. Першиною «Проект комплексних зон охорони «Могили І.Д. Сірка» було розглянуто методичною радою з питань охорони культурної спадщини Міністерства культури України 17 травня 2012 р. Представлений проект було схвалено й рекомендовано до погодження та затвердження в установленому порядку.

Це стало підставою для видання Наказу Міністра культури України М.А. Кулиняка від 12.06.2012 р. № 604 «Про затвердження науково-проектної документації щодо меж і режимів виконання охоронних зон пам'ятки історії національного значення «Могила кошового отамана Івана Сірка» та пам'ятки археології місцевого значення «курган» [19].

Таким чином, відбувся важливий етап зі створення пам'яткоохоронної документації святині козацького краю й усієї України. Але цим не обмежуються роботи з її збереженню. Потрібно здійснити компетентні заходи щодо збереження надгробного каменю з епітафією на могилі І.Д. Сірка, а також його погруддя, на яке негативно впливають природні фактори, та з метою захисту від дії вандалів, які мали місце в минулому за останні 40 років (розбиття надгробного каменю, саркофагу над ним тощо).

Могила І.Д. Сірка, яка під дією зовнішніх чинників з листопада 1967 р. опинилася в полі край дороги за межами с. Капулівка, заснованого на місці колишньої Запорозької Січі, ніколи не залишається без уваги. Щорічно на початку серпня представники громадськості, у першу чергу громадських козацьких організацій, вшановують пам'ять славетного отамана Запорозької Січі. 5 липня 2012 р. Верховна рада України прийняла постанову №5106-VI «Про відзначення на державному рівні 14 жовтня 2012 року 360-річчя заснування Чортомлицької Запорозької Січі та вшанування пам'яті кошового отамана І.Д. Сірка» [21]. Але розгляд виконання цього документу виходить за межі теми даного дослідження і може буде предметом окремої публікації.

Джерела та література

1. *Апанович О.М.* Славетний кошовий отаман Іван Сірко // Розповіді про запорозьких козаків – К. : Дніпро, 1991. – С. 191–206
2. *Величко С.В.* Літопис. Т. 1. / Пер. з книжної української мови, вст. стаття комент. В.О. Шевчука; відп. ред. О.В. Мишанич. – К. : Дніпро, 1991. – 371 с.
3. *Величко С.В.* Літопис. Т. 2. / пер. з книжної української мови, комент. В.О. Шевчука ; відп. ред. О.В. Мишанич. – К. : Дніпро, 1991. – 642 с.
4. *Грибовський В.В.* Іван Сірко в історичній спадщині Нікопольщини. – Нікополь: КП ТРК «Південна Зоря», 2005. – 36 с.
5. *Гуржій О.І.* 100 великих постатей і подій Козацької України / О.І. Гуржій, Т.В. Чухліб. – К. : Арії, 2008. – 464 с.

6. *Житников В.В.* Проект комплексних зон охорони пам'ятки історії національного значення «Могила кошового отамана Івана Сірка» (охорон №040010-Н) та пам'ятки археології місцевого значення – кургану (охорон. №3383). – Дніпропетровськ : ПП «Ареал-центр», 2012. – 85 с.
7. *Жуковський М.П.* До питання про перепоховання І. Д. Сірка в 2000 р. // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Чортомлицька (Стара) Запорозька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольського району». Нікополь, 10-11 жовтня 2002 року. – Нікополь-Запоріжжя-Херсон : РА Тандем-У, 2002. – С. 22-25
8. *Жуковський М.П.* Науковий звіт про археологічні дослідження в районі пам'ятки історії та культури «Могила І.Д. Сірка» на території Нікопольського району Дніпропетровської області у 2011 році. – Нікополь : НКМ, 2011. – 257 с.
9. *Жуковський М.П.* Слава за життя – безсмертя після нього: Стилий перелік походів і боїв І.Д. Сірка / передм. Глядченко В.П. – Нікополь : СПД «Фельдман О.О.»; 2012. – 32 с., іл.
10. Збережемо туло славу: Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50-80-их рр. ХХ ст.: зб. документів та матеріалів / упоряд.: О.Г. Бажан (керівник) та ін. – К. : Рідний край, 1997. – 474 с.
11. *Крылова Л.П.* Отчет об археологических раскопках о обследовании останков кошового атамана Запорозькой Сечи И.Д. Сирко во время перезахоронения их на курган, произведенного 23-24 ноября 1967 года. – Наук. архив ИА НАН Украины, фе.№5037, 13 с.
12. Літопис Самовидця. – К. : Наукова думка, 1971. – С. 208.
13. *Маслійчук В.Л.* ALTERA PATRIA Нотатки про діяльність Івана Сірка на Слобідській Україні. – Х. : Харківський приватний музей міської садиби, 2004. – 72 с.
14. *Маслійчук В., Мицик Ю.* Кошовий отаман Іван Сірко. – К., 2005. – 76 с.
15. Матеріали до українського дипломатарию. Листи Івана Сірка / укладачі: Мицик Н.А., Кравець М.П., 1995. – 82 с.
16. *Мицик Ю.* Отаман Іван Сірко. – Запоріжжя : РА Тандем-У, 2000. – 44 с.
17. *Мицик Ю.* Іван Сірко. – К. : Видав. дім «Киево-Могилянська Академія», 2010. – 160 с.
18. Наказ Міністерства культури і мистецтва України від 15 червня 1999 р. № 393 «Про державний реєстр національного культурного надбання (пам'ятки історії монументального мистецтва, археології) // Пам'ятки України. Історія та культура: Науковий часопис : спец. вип. – 2000. – №2. – С. 9
19. Наказ міністра культури України М.А. Куліняка від 12.06.2012 р. №604 «Про затвердження науково-проектної документації щодо меж і режимів використання охоронних зон пам'ятки історії національного значення «Могила кошового отамана Івана Сірка» та пам'ятки археології місцевого значення «Курган» // Поточний архів канцелярії Міністерства культури України [особистий архів автора]
20. Паспорт пам'ятника історії та культури СРСР 2.4.(4.1)583-2.4.9 «Могила І.Д. Сірка», 20.09.1975 р., 5 с.
21. Постанова Верховної Ради України від 05.07.2012 р. №5106-V «Про відзначення на державному рівні 14 жовтня 2012 року 360-річчя заснування Чортомлицької Запорозької Січі та вшанування пам'яті кошового отамана І.Д. Сірка» // <http://w1.c1.rada.gov.ua> – Верховна рада України : Офіційний веб-портал
22. Постанова Кабінету Міністрів України від 03.09.2009 р. №928 «Про занесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» // zakon.nau.ua : Професійна юридична система
23. *Ромашко В.А.* Археологічні роботи, пов'язані з реконструкцією могили І.Д. Сірка у 2000 р. // Вісник ДНУ. Вип. 10: Історія та археологія. – Дніпропетровськ : ДНУ, 2002. – С. 250-252.
24. Савур-могила. Легенди і перекази Нижньої Наддніпрянщини / Упоряд. і авт. приміт. В.А. Чабаненко. – К. : Дніпро, 1990. – 261 с.
25. *Саратов І.* Іван Сірко. – Х. : Акта, 1998. – 112 с.
26. *Сергієнко Г.* Кошовий отаман Іван Сірко // Історія України, 1997. - № 12. – С. 1, 3-5.
27. *Федоренко Д.Т.* Кошовий лицарів чубатих. Іван Дмитрович Сірко в українській етнопедогогії, фольклорі та етнології: Нетрадиційний навчально-виховний посібник. – Кривий Ріг: ПП «Видавничий дім», 1999. – 144 с.

28. *Чувардинский А.Г.* Кошевой атаман Сирко. – К.: Наук. світ, 2002. – 270 с.: ил.
29. *Яворницький Д.І.* Иван Дмитриевич Сирко, славный кошовый отаман війська запорізьких низових козаків // Дмитро Яворницький. Твори у 20-ти т. Т. 1. – Київ-Запоріжжя: Тандем-У, 2004. – С. 335-443.
30. *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків: У 3 т. / редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наук. думка. – Т.2, 1990. – 560 с.

***Жуковский Н.П.* Судьба могилы И.Д. Сирка**

Исследуется биография выдающегося украинского военно-политического деятеля, кошевого атамана Запорожской Сечи Ивана Сирка и судьба его захоронения. Фиксируется современное состояние могилы Ивана Сирка, как памятника культурного наследия, перспективы ее сохранения и использования.

Ключевые слова: Иван Сирко, Запорожская Сечь, захоронение, могила, памятник культурного наследия.

***Zhukovskiy M.P.* The fate of the grave of Ivan Sirko**

There is studying the biography of prominent Ukrainian political and military figure, Zaporozhian Cossack Ataman Ivan Sirko and the fate of his burial. The current state of grave Ivan Sirko as a monument of Cultural Heritage, the prospects for its conservation and utilization fixed.

Key words: Ivan Sirko, Zaporozhian Sitch, burial, grave, a monument of Cultural Heritage.

Подано до друку: 06.11.2012 р.